

DOI: 10.26650/JGEOG2019-0003

COĞRAFYA DERGİSİ
JOURNAL OF GEOGRAPHY
2019, (38)

<http://jgeography.istanbul.edu.tr>

Friedrich Parrot'un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi*

Friedrich Parrot's Mount Ararat Research Expedition

Adem YULU¹ ¹İğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İğdır, Türkiye

ORCID: A.Y. 0000-0001-8037-259X

ÖZ

15.yüzyılda başlayan gerçek keşif yolculukları 19.yüzyıl emperyalizm çağında yerini "araştırma keşif gezilerine" bırakmıştır. Emperyalist bir bakış açısıyla büyük ölçekli keşif gezileri düzenleyen devletler arasında Rusya da büyük ölçüde yer almıştır. Ruslar, Asya'nın çeşitli bölgelerine düzenledikleri keşif gezilerinin bir benzerini de Ağrı Dağı'na düzenlemişlerdir. Araştırma gezileri sırasında yaptığı "dağlık alan" çalışmalarıyla dikkat çeken Alman doğa bilimci ve gezgin Friedrich Parrot; Rusya'nın Ağrı Dağı'na düzenledikleri bu keşif gezisinin öncülüğünü yapmıştır.

1829'un Mart ayının sonlarında Dorpat'ta keşif yolculuğuna başlayan Parrot, Eylül ayının başlarında Erivan'a varmıştır. Buradan Ağrı Dağı'na geçen Parrot'un, ilk iki zirve tırmanış denemesi başarısızlıkla sonuçlanmış, ancak, Parrot üçüncü denemesinde Ağrı Dağı zirvesine (27 Eylül 1829) tırmanabilmiştir. Parrot, Ağrı Dağı zirvesine tırmandıktan sonra Doğubayazıt'a geçmiş ve İğdır Ovası çevresinde birçok yeri gezmiştir. Coğrafi gözlemleri ve keşif gezi notlarını 1834 yılında Almanya'da *Reise zum Ararat* adlı kitapta toplayan Parrot, bu kitapta Ağrı Dağı'nın fiziki coğrafi özelliklerinin (flora, fauna, jeomorfolojik özellikleri vb.) yanı sıra bölgenin kültürel yaşam tarzlarına ve geçim kaynaklarına yönelik canlı ayrıntılara da yer vermiştir. Parrot'un Rus destekli keşif gezisi, özellikle bilim insanların, seyyahlar ve misyonerler arasında ilgi uyandırmıştır. Parrot'tan sonra Ağrı Dağı'na 20.yüzyılın başlarına kadar sayısız ziyaretler gerçekleştirilmiş ve bölgeyi konu alan çok sayıda yayın yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ağrı Dağı, Ararat, Friedrich Parrot

ABSTRACT

The true expeditions that started during the 15th century were replaced by "research expeditions" in the era of 19th century imperialism. During this time, Russia was one of the countries that launched large scale expeditions with an imperialistic perspective. The Russians led an expedition to Mount Ararat (Ağrı Dağı) similar to their expeditions to various other regions throughout Asia. Chosen thanks to his "mountainous terrain" studies during previous research expeditions, Friedrich Parrot, a German naturalist and explorer, pioneered this Russian expedition to Mount Ararat.

Having started his expedition from Dorpat (present day Tartu), in late March of 1829 Parrot arrived in Yerevan in early September and from here, he headed towards Mount Ararat. Parrot's first two climb attempts ended in failure. However, on his third attempt on September 27th, 1829, he successfully completed the climb. After reaching the summit of Mount Ararat, he went on to Doğubayazıt and visited many locations around İğdır Plain. Recording his geographical observations and expedition notes in his book, *Reise zum Ararat*, in Germany in 1834, he provided the physical geographical features of Mount Ararat as well as lively accounts of cultural lifestyles and means of existence in the region. Parrot's Russian-supported expedition particularly attracted the attention of scientists, explorers, and missionaries. Numerous visits to Mount Ararat followed until the early 20th century and a number of publications regarding the region appeared.

Keywords: Ağrı Dağı, Mount Ararat, Friedrich Parrot

*Bu makale, 6-8 Kasım 2018 tarihlerinde İğdır Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "I. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar" adlı kongrede sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Başvuru/Submitted: 22.01.2019 • **Revizyon Talebi/Revision Requested:** 21.02.2019 • **Son Revizyon/Last Revision Received:** 29.05.2019 •

Kabul/Accepted: 12.06.2019 • **Online Yayın/Published Online:** 29.06.2019

Sorumlu yazar/Corresponding author: Adem YULU / adem.yulu@igdir.edu.tr

Atıf/Citation: Yulu, A. (2019). Friedrich Parrot'un Ağrı Dağı araştırma keşif gezisi. *Coğrafya Dergisi*, 38, 49-58. <https://doi.org/10.26650/JGEOG2019-0003>

EXTENDED ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the Russian-supported expedition of Friedrich W. Parrot, a German naturalist and explorer, starting in Dorpat (the present-day city of Tartu, in Estonia) and ending at the peak of Mount Ararat (Ağrı Dağı) in September 1829.

The study is based on Parrot's book, *Journey to Ararat* (1846), which contained scientific expedition notes and geographical observations regarding Mount Ararat, as well as historical research resources based on the personal observations written by explorers and scientists, who had visited Mount Ararat and its environs, especially during the 19th and 20th centuries. In fact, even though the substantial part of the resources were from the 19th century and the subsequent periods, the travel books of Marco Polo, an Italian who visited China, William of Rubruck, who travelled to Anatolia and surrounding countries in 1252, Ruy Gonzales de Clavijo, a Spanish who was appointed as the ambassador to Timor in 1405, and Joseph Piton de Tournefort, a French botanist, who was sent to Levant by the King of France, were also examined. Similarly, the route map of the Mount Ararat expedition developed for the purposes of the study was based on Parrot's book, *Journey to Ararat* (1846). This retraces the expedition which was followed with a "geographical exploration voyage" climbing to the peak of Mount Ararat in September 2018.

Born in Germany in 1791 in a period during which the expeditions were highly favoured, Friedrich Wilhelm Parrot attended medicine and natural sciences courses and subsequently worked at Dorpat University (replaced by the University of Tartu thereafter) for an extended period of time. While maintaining his academic activities, he also pioneered Russian expeditions in the country at the beginning of the 19th Century.

Having begun his expeditions under the auspices of the Russian Tsar, his most important expedition was that headed to Mount Ararat in 1829. This expedition was one of several Russian expeditions targeting different geographical regions in Asia (e.g., Siberia, North China, Caucasus, etc.) with the aim of perpetuating Russian political and economic power throughout the region.

Having started his journey to Mount Ararat from Dorpat in late March 1829, he arrived at Ahuri Village to the north of Mount Ararat in September 1829. He eventually succeeded in reaching the peak of Mount Ararat following two unsuccessful attempts.

The most remarkable aspect of Parrot's scientific works is that he chose "mountains" as the subject of his studies. Having previously conducted significant scientific activities in such important mountainous terrains as the Pyrenees, the Alps, and the Caucasus, he was then attracted to Mount Ararat. Parrot relied on his first-hand observations and measurements in the expedition and therefore avoided observations based merely on descriptions.

Parrot kept records of the flora, fauna, and geomorphological features of Mount Ararat and achieved an extremely high level of accuracy as regards measuring the height of Mount Ararat and determining its geographical coordinates. His book, *Reise zum Ararat* (1843), which included his scientific notes on the expedition and geographical observations, was translated from German to English in 1846.

In his book, he provided lively accounts detailing the aspects of the cultural life of different ethnic and religious groups inhabiting Mount Ararat and its environs at that time. Parrot performed scientific observations, determined the coordinates of a number of settlements, and visited such settlements as Tuzluca and Doğubeyazıt, during his Russia-supported expedition which covered approximately 5,000 kilometres. Parrot also paid special attention to Ahuri Village, which vanished without a trace after an earthquake in 1840, ensuring that important information about the village has survived until this day thanks to his drawings.

Described by Marco Polo as a "mountain that does not allow climbing due to snow on its peaks even during the summer season", Mount Ararat greatly excited different spheres of interest, (mainly scientists, missionaries, explorers etc.), especially in Europe, after Parrot's successful attempt at climbing its peak. Therefore, there were a number of subsequent attempts at climbing to the summit after 1829, the majority of which were launched by the Russians. Moreover, the books based on the travel records kept by those who climbed Mount Ararat independently after Friedrich W. Parrot played an important role in the generation of a vast accumulation of information.

1. GİRİŞ

Geçmişte coğrafya farklı kimselere farklı zamanlarda farklı şeyler ifade etse de, insanın temelde kendi yapısında bulunan, kendilerinininkinden başka ülkeler, “yer”ler hakkında eski ve giderilemez merakı (Tümertekin, 1997, s. 2-3), insanı daima *bilinmeyen topraklara (terra incognita)* gitmeye sevk etmiştir. Batlamyus’un (Ptolemy) 2. yüzyılda yeryüzünün bazı bölgelerini *terra incognita* olarak çizdiği dünya haritasından gerçek keşif yolculuklarının başladığı 15.yüzyılın başlangıcına kadar, özellikle seyyahların ve misyonerlerin yolculuklarıyla ilgili tuttukları kayıtlar sayesinde yeryüzünün bilenen mekân parçalarıyla ilgili coğrafi bilgiler güçlenmiş ve yeryüzünün bilinen sınırları da genişlemiştir.

Portekiz ve İspanyolların öncülüğünde 15. yüzyılda başlayan gerçek keşif seyahatleri, sonraki yüzyıllarda kökten değişime uğrayarak sürmüştür (Özgüç ve Tümertekin, 2017). Örneğin, yayımlı politikalarının gereği olarak *ülke içi keşif seyahatleri* yoluyla ağırlıklı olarak göçebe-yarı göçebe grupların yaşadığı coğrafi bölgelere sayısız sefer düzenleyen Ruslar (Ertin, 2004), bu araştırma keşif gezilerinin önemli bir kısmını Alexander von Humboldt, Pevns Pyotr Kropotkin gibi coğrafyacıların yanı sıra jeolog Hermann Abich ve doğa bilimci Friedrich Parrot gibi gezgin yönü güçlü bilim adamlarının öncülüğünde gerçekleştirmişlerdir.

19.yüzyıl emperyalizm çağında Ruslar, ele geçirdikleri yeni coğrafi sahalarla yapılmak istenen araştırma keşif gezilerini doğrudan desteklemeye devam etmişlerdir. Örneğin, modern coğrafyanın kurucu babalarından Alexander von Humboldt (1930’larda) ve anarşist coğrafyacı Pyotr Kropotkin (1863-1868), Rusların özellikle Asya’nın Sibiryası gibi henüz tam anlamıyla yerleşilmemiş coğrafi bölgelerine yaptıkları keşif gezilerinin öncülüğünü yapmışlardır¹. Rusların ele geçirdikleri bölgelere yaptıkları bir diğer önemli keşif gezisi ise Alman asıllı doğa bilimci ve gezgin Parrot’un 1829 yılında Ağrı Dağı’na yaptığı keşif gezisidir. Parrot’un Rus destekli bu keşif gezisinden

sonra 20. yüzyılın başlarına kadar Ağrı Dağı’nın bilimsel yönden tanınması, yükseltisinin ölçülmesi ve çeşitli yönleriyle tasvirini içeren araştırmalar yapılmıştır.

2. VERİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada, Parrot’un Ağrı Dağı’na yaptığı bilimsel keşif gezi notları ve coğrafi gözlemlerinden oluşan *Journey to Ararat* (1846) kitabının yanı sıra, farklı yüzyıllarda Ağrı Dağı ve yakın çevresiyle ilgili yazılmış seyahatnameler, araştırma gezilerine dayanan kitaplar ve seyyahların biyografileri gibi çeşitli kaynaklar incelenmiştir². Her ne kadar kaynakların ağırlıklı bölümü 19. yüzyıl ve sonraki dönemleri oluştursa da, 1272’de Çin’e giden İtalyan Marco Polo, 1252’de Anadolu ve çevresindeki ülkeleri gezen William of Rubruck, 1405’de Timor’a elçi olarak gönderilen İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, Fransız Kralı 14. Luis tarafından yeni bitkiler bulmak amacıyla Levant’a gönderilen Fransız botanikçi Joseph Piton de Tournefort gibi farklı dönemlerde yaşamış kişilerin yazdıkları seyahatnameler de incelenmiştir. Bütün bunların yanında, Parrot’un keşif yolculuğu haritalandırılmış ve Parrot’un tırmanışının 189’uncu yıldönümünde *Ağrı Dağı zirvesine tırmanılarak* (2018’in Eylülünde), keşif gezisinin izi coğrafi araştırma gezisiyle tamamlanmaya çalışılmıştır.

3. FRIEDRICH PARROT’UN AĞRI DAĞI ARAŞTIRMA KEŞİF GEZİSİ

3.1. Friedrich Wilhelm Parrot’tun Özel Yaşamı

Keşif seyahatlerinin oldukça ilgi gördüğü bir dönemde, keşif gezilerine çıkan tam adıyla Johann Jacob Friedrich Wilhelm Parrot, 25 Ekim 1791’de Almanya’da Karlsruhe’de doğmuştur. Kendisini tek bir bilim alanıyla sınırlı tutmayan Parrot, tıp ve doğa bilimleri alanında dersler almış, kendisine başta Ağrı Dağı olmak üzere farklı coğrafi bölgelere geniş ölçüde seyahat etme imkânı verecek olan Dorpat Üniversitesi’nde (ismi daha sonra Tartu Üniversitesi olarak değişmiştir) çalışmıştır (**Foto 1**).

1 Friedrich W. Parrot’un 1829’da Rus destekli Ağrı Dağı araştırma keşif gezisi dışında Ruslar farklı keşif gezilerini de desteklemiştir. Bunlardan biri *Alexander von Humboldt’un* aynı tarihlerde, Rusya hükümetinin davetiyle Ural Bölgesine maden araştırmaları yapmak için gittiği dönemde Sibiryası’ya ve Çin’i kapsayan, 9 ayda 15.000 km yolculuk yaptığı gezidir. Rusların desteklediği bir diğer önemli keşif gezisi de anarşist coğrafyacı Pyotr Kropotkin’in 1863-1868 yılları arasında çoğu at sırtında olmak üzere 80.000 km yol yaptığı Sibiryası ve yakın çevresini kapsayan keşif gezisidir (Özgüç ve Tümertekin, 2017, s. 115-184).

2 Özellikle seyahatnamelerde Ağrı Dağı’nın coğrafi özellikleriyle ilgili canlı ayrıntılar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu seyahatnamelerin başında ise Fransız bitkibilimcisi *Joseph Piton de Tournefort’un* (1656-1708) seyahatnamesi gelmektedir. 10 Ağustos 1700 tarihinde Ağrı Dağı’nın kuzeyinde bulunan Ahura Köyü’ne de giden Tournefort, Ağrı Dağı’nda kaplanlarla karşılaşmış ve söylerken Ağrı Dağı için “yeryüzünün en kasvetli ve en nahoş görüntülerini sunuyor” ifadelerini kullanmıştır (Tournefort, 1718, s. 248). Tournefort’tan yaklaşık 100 yıl sonra Ağrı Dağı’na giden Morier, Ağrı Dağı’nda bugün faunasında olmayan çeşitli yırtıcı hayvanlar da (aslan, kaplan, vaşak vb.) bahsetmiştir (Morier, 1818, s.346). Adı efsaneleşerek neredeyse kutsal bir anlam kazanan Ağrı Dağı, özellikle 19.yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti’nin zayıflamasıyla ortaya çıkan otorite boşluğundan kaynaklı olarak bilhassa Amerikalı misyonerlerin ilgi alanlarından birisi haline gelmiştir. Bu misyonerlerin başında da Amerikalı Moses Payson Parmelee gelmektedir. Misyonerlikle bağlantılı gezilerini Osmanlı’nın hakim olduğu şehirlerle sınırlamayan Parmelee, 1888’de Echmiadzin’e de uğrayarak, Ağrı Dağı’yla ilgili kişisel gözlemlerini de “Home and Work by the Rivers of Eden” adlı kitapta yazmıştır.

Foto 1: Friedrich Wilhelm Parrot.
Photograph 1: Friedrich Wilhelm Parrot.

1811’de Moritz von Engelhardt ile birlikte yaptığı Kırım ve Kafkasya’ya yaptığı seyahat sırasında barometre kullanarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki deniz seviyesi farkını ölçtü. Dönüşünde Rus ordusuna cerrah olarak katıldı. 1816 ve 1817’de Alpler ve Pirenelere gitti. 1821’de Dorpat Üniversitesi’nde fizyoloji ve patoloji, 1826’da ise fizik alanlarında profesör unvanını elde etti. 1826-1829 yılları arasında Rusların Kafkasya’yı ele geçirmesiyle Ermenistan’a seyahat etti.

Bu bağlamda, Parrot’un bilimsel çalışmalarının en dikkat çeken yanı araştırmaları için “dağları” seçmesidir. Yukarıda belirtildiği gibi, Parrot, Ağrı Dağı’na keşif gezisi yapmadan önce Pirenelere, Alpler ve Kafkasya gibi farklı dağlık alanlarda çeşitli bilimsel çalışmalar da gerçekleştirmiştir.

Parrot, Ağrı Dağı’na tırmanışının ardından bilimsel çalışmalarına devam etmiş ve 1830-1834 yılları arasında Dorpat Üniversitesi’nin rektörlüğünü üstlenmiştir. Parrot³ 15 Ocak 1841’de 49 yaşındayken Dorpat’da vefat etmiş ve aynı yerde, Tartu’daki (Estonya) Raadi Mezarlığı’nda gömülmüştür.

3.2. Seyahatnamelerde Ağrı Dağı

Kompozit kalk-alkali karakterde, sönmüş bir strato-volkan olan Ağrı Dağı’nın volkanik konilerinin altındaki esas temel (Sarıkaya,2011, s.538), Permiyen, Karbonifer ve Devoniyen formasyonlardan meydana gelmiştir (Yalçınlar,1976, s.231). Ağrı Dağı’nın Pliyosende andezitik stratovolkanik yapısı oluşmuş, Kuaterner’de de Ağrı Dağı’nın bugünkü görünümünü hazırlayan gelişmeler yaşanmıştır (Ketin, 1983,s. 481). Japonya’daki Jujiyama ve Filipinlerdeki Mayon Volkanı gibi dünyadaki başlıca kusursuz volkan konileri arasında yer alan Ağrı Dağı, Ortadoğu’da bulunan Demavent (5670m) ve Elbruz (5642 m) dağlarından sonra en büyük üçüncü dağdır.

Manzara ve doğal yaşam kaynaklarının başında gelen “dağlar”, tarih boyunca çeşitli yönlerden insanların ilgisini çekmiştir⁴. Bu dağların başında da kaynaklarda sıklıkla karışımıza *Ararat*⁵ olarak çıkan Ağrı Dağı gelmektedir. Bir yandan manzara çekiciliğinin yarattığı efsanevi görkemi, diğer yandan da Nuh peygamber ve çocuklarının buradan dünyaya yayıldığı inancı, tarihsel süreç içerisinde Ağrı Dağı’nın efsaneleşerek neredeyse kutsal bir anlam kazanmasına neden olmuştur.

Efsanevi görkemi farklı milletler ve dinler için daima hayranlık konusu olan Ağrı Dağı’na, Türkler *Aghri Dagh*, Ermeniler *Massis*⁶, Araplar *Cebel ül Haris*, İranlılar ise *Koh i Nuh* adını vermişlerdir (Foto 2).

19. yüzyıl öncesine kadar seyyahların, elçilerin ve misyonerlerin Ağrı Dağı’na yaptıkları yolculuklarla ilgili ağırlıklı olarak “tasvire dayanan” seyahatnameler ele almaları dikkat çekicidir. Kendilerine tamamen yabancı bir dünyayı yorumlamaya çalışan İtalyan Marco Polo, İspanyol elçi Ruy Gonzales de Clavijo, Fransız kaşif-tüccar Tavernier ve Fransız botanikçi Joseph Piton de Tournefort ve daha nicelerinin seyahatnamelerinde bu durum sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu seyahatnamelerde, Ağrı Dağı’nda yaşayan göçebe toplulukların kültürel yaşam özellikleri hakkında bilgiler

3 Parrot’un ismi bir çam türü olan *Parrotia* ağacına verilmiş; Penin Alplerinde bir zirveye “*Parrotspitze*” (Parrot Zirvesi) denilmiş; Tacikistan’da Pamir Dağlarında bir dağa (Mount J.F.Parrot) ve 1935’de Ay’da bir kratere Uluslararası Astronomi Derneği tarafından yine Parrot adı verilmiştir. Yaşadığı dönemde bilim dünyasına yaptığı katkılardan dolayı büyük bir saygı gören Parrot’un adı son olarak Ağrı Dağı’ndaki bir buzula da verilmiştir.

4 İnsanların dağlara karşı olan ilgisi aslında günümüzde de devam etmektedir. Araştırmalara göre, dağlar turistik açıdan (yer şekilleri yönüyle) günümüzde en çok tercih edilen “manzara ve doğal yaşam kaynaklarının” başında gelmektedir (Özgüç, 2017, s. 65). Birleşmiş Milletlerin verilerine göre küresel turizme katılanların % 15-20’si dağlık alanları ziyaret etmektedir. Öte yandan, 11 Aralık *Uluslararası Dağ Günü* olarak (2003 yılından beri) ilan edilmiştir.

5 Khorenatsi Musası’ndaki Ermeni geleneğine göre Ararat adı, M.Ö 1750’de Babililerle yapılan bir savaşta öldürülen sekiz presten biri olan Prens Arai’dan gelmektedir. Onun anısına tüm bölgeye Aray-iarat (başka bir deyişle, Arai harabesi) adı verilmiştir (Rosenmüller, 1836: 148). Öte yandan, Batılılar ve coğrafyacılar tarafından genellikle Ararat diye bilinen Ağrı Dağı, her ne kadar kaynaklarda bir morfolojik ünite (dağ) ismi olarak sıklıkla karşımıza çıksa da, bazı eski kaynaklarda bölge-ülke ismi olarak kullanılmıştır.

6 1252’de İstanbul’dan seyahatine başlayan Rubruck, *Eastern Parts of the World* kitabında; Ermeniler tarafından *Massis* olarak adlandırılan Ağrı Dağı’nın halk arasında *Dünyanın Anası* olarak görüldüğünden bahsederken (Rubruck,1900, s. 270), Fransız tüccar-kaşif Tavernier ise seyahatnamesinde bu dağın halk arasında *Gemi Dağı* adıyla bilindiğini (Tufanın suları çekildikten sonra Nuh’un gemisi buraya karaya oturduğu için) aktarmaktadır (Tavernier, 1678, s. 15).

Foto 2: Ağrı Dağı'ndan bir görünüm.
Photograph 2: A view from Mount Ararat.

verilmektedir. Bu tür tarihi araştırma kaynakları; Ağrı Dağı'nın flora ve faunasında daha önceleri var olan ilkel uyumun sonraki yüzyıllarda bozulduğuna ve bölgede ekolojik yıkımların yaşandığına dair önemli ipuçlarını da içermektedir⁷.

3.3. Ağrı Dağı'nın 19.yüzyıldaki Durumu

Ağrı Dağı ve çevresi, özellikle 19.yüzyılın başlarında İran ve Ruslar arasında süren savaşlar sonunda 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'yla Rus hâkimiyeti altına girmiştir (Bryce, 1896, s. 249). Ağrı Dağı, dönemin koşulları içerisinde her ne kadar bölgenin önemli bir göçebe yaşam alanı olsa da (Stuart, 1876-1877, s.79) dağın kuzeyi, Erivan'daki zenginlerin bunaltıcı yaz sıcaklarından kaçtıkları bir tür sayfiye yeri olarak görülmekteydi (Parrot, 1846, s.132-133). Ağrı Dağı'na, bilhassa Ermenilerin büyük bir kutsallık atfetmesi nedeniyle (Nuh Peygamberin tufandan sonra buradan dünyaya yayıldığı inancı nedeniyle) bölgede yaşayan yöre halkları arasında efsanelerin oldukça fazla olduğunu Cardin'in Seyehatnamesi'nden öğreniyoruz (Chardin: 2014, s. 273).

Parrot, 19.yüzyılın başlarında bölgeye geldiğinde, Ağrı Dağı ve çevresinde Türkler (Tatarlar), Ermeniler ve Kürtler yan yana

yaşamalarına rağmen gelenekleri birbirlerinden son derece farklıydı. Değişik ırklardan, dillerden ve dinlerden (İslamiyet, Hristiyanlık, Yezidilik) oluşan bölgenin yerleşik nüfusu “çok kültürlü” toplum yapısını yansıtıyordu. Aras Nehri'nin suladığı ova topraklarında ağırlıklı olarak tarım, Ağrı Dağı'nda ise hayvancılık faaliyetleri sürdürülmekteydi.

3.4. Friedrich W. Parrot'tun Keşif Gezisi

Parrot'un Ağrı Dağı'na araştırma keşif gezisi yapma ve Ağrı Dağı hakkında daha çok şey öğrenme isteği, 1810'larda Kafkasya Dağları'nda (Kazbek'te) araştırmalar yaparken başlamıştı. Ancak, o yıllarda bölgede savaş ortamının yarattığı güvensiz şartlar nedeniyle Parrot Ağrı Dağı'na gitme imkânı yakalayamamıştı. Bununla birlikte, 1830'lara doğru bölgede beklenmedik siyasi gelişmelerin yarattığı sınır değişiklikleri, Parrot'un Rus destekli bir keşif gezisi yapmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerin ilki Ağrı Dağı ve çevresinin Türkmençay Antlaşması'yla (1828) bölge hâkimiyetinin bir nevi Hristiyan unsurlara geçmesidir. Bununla bağlantılı bir diğer önemli gelişme ise Rusların bölgeyi ele geçirmeleriyle birlikte, Ağrı Dağı ve çevresinde eşkıyalık yapan aşiretlerin bölgeden

⁷ Örneğin, Orta Çağ'da Ağrı Dağı'nı tasvir eden bir Arap coğrafyacısı, dağın gür ormanlarla (bilhassa Ağrı Dağı'nın kuzeyi) kaplı olduğunu ifade ederken (Erinç, 1953, s. 32), 1700'de Ağrı Dağı'nı ziyaret eden Fransız botanikçi Joseph Piton de Tournefort ise dağın kuzey yamacından tırmanırken, burada kaplanlarla karşılaştığını yazmıştır (Tournefort, 1718, s. 195-196). Oysa günümüzde Ağrı Dağı'nda ne de kaplanlardan ne de kaplanlardan iz kalmamıştır.

Şekil 1: Friedrich W. Parrot'un Ağrı Dağı araştırma keşif gezisinin rotası.
Figure 1: The route of Friedrich W. Parrot's research trip to Mount Ararat.

uzaklaştırılmalarıdır⁸. Bu durum, Batılı bilim adamlarının, seyyahların ve misyonerlerin daha güvenli bir şekilde bölgeyi ziyaret etmelerini ve bunların Rus egemenliği altındaki yerel otoritelerden (bilhassa Ermenilerden) daha kolay lojistik destek almalarını sağlamıştır.

Friedrich W. Parrot'un Ağrı Dağı keşif gezisine çıkmasına etki eden faktörler arasında bölgenin Rus hâkimiyeti altında girmesiyle ortaya çıkan uygun koşulların varlığı kadar, 19. yüzyıl emperyalizm çağında Rusların araştırma gezilerini çeşitli yönlerden desteklemesinin de rolü büyüktür. Bunda ise, *coğrafyayı sadece bir iktidar aracı olarak değil, ideolojik-propagandacı temsil aracı olarak gören* dönemin emperyalist bakış açısının da rolü bulunmaktadır. Nitekim Ruslar yönetimi altına aldıkları topraklarda güçlerini kalıcı bir şekilde sürdürme isteklerinin doğal bir sonucu olarak, 19. yüzyılda Ağrı Dağı'nın yanı sıra Sibiry gibi henüz tam anlamıyla yerleşilmemiş uzak coğrafi bölgelere de sayısız bilimsel keşif gezileri de düzenlemişlerdir.

Ağrı Dağı'na yolculuğuna 1829'un Mart ayının sonlarında Dorpat'ta (günümüzde Estonya'nın sınırları içerisinde bulunan

bir şehir) başlayan Parrot, farklı coğrafi özellikteki bölgelerden geçtikten sonra (Kaluga, Orel, Kursk, Kharkov, Baklimut, New Cherkask vb.) 5 Haziran 1829 tarihinde Tiflis'e ulaşmıştır (**Şekil 1**).

Ancak, Parrot, o sıralarda Ermenistan'da ortaya çıkan *veba salgını* nedeniyle, yaklaşık 3 ay kadar Tiflis'te kalmak zorunda kalmıştı. Burada kaldığı süre boyunca Tiflis ve yakın çevresiyle ilgili çeşitli bilimsel çalışmalar yapan Parrot, daha sonra 1 Eylül 1829 tarihinde buradan ayrılarak Echmiadzin'e geçmiş (Ermenistan), burada da bir süre kaldıktan sonra Aras Nehri'ni geçerek Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki Ahuri Köyü'ne ulaşmıştır.

Parrot, Ahuri Köyü'nde bir süre kaldıktan sonra 12 Eylül 1829 tarihinde Ağrı Dağı'nın kuzeydoğusundan yaptığı ilk tırmanış denemesi *soğuk hava koşullarına uygun kıyafet eksikliği* nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Parrot'un 18 Eylül 2018 tarihinde dağın bu defa kuzeybatısından yaptığı ikinci zirve tırmanış gezisi de henüz 4.800 metrelerdeyken *havanın iyice kararması ve hava koşullarının giderek kötüleşmeye başlaması* sebebiyle aynı şekilde sonuçsuz

8 19.yüzyılın ortalarında bölgeyi gezen Wagner, *Travel in Persia, Georgia and Koordistan* kitabında Ağrı Dağı ve çevresinde bazı aşiretlerin yakın yıllara kadar eşkıyalıklarıyla bölgede oldukça kötü ün kazandıklarına dikkat çekerken (Wagner, 1856), James Bryce ise *Transcaucasia and Ararat* kitabında söz konusu aşiretlerin, (1828'den önce) bölgeden geçen gezginleri yağmalamakla kalmadıklarını, çevredeki dağlık bölgelerden geçen kervanlara ve ovadaki köylere de saldırdıklarını aktarmıştır (Bryce: 1877, s. 249). Ancak, Ağrı Dağı'nın eşkıya yuvası olması yeni bir olgu değildi. Örneğin, İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur* adlı eserinde (1403), Ağrı Dağı ile ilgili gözlemlerinde, Korhan Kalesi'nde (Egida), eskiden beri eşkıyaların barındığını ve bu eşkıyaların buradan gelip geçenleri soyduklarını belirtmiştir (Clavijo, 1859, s. 81).

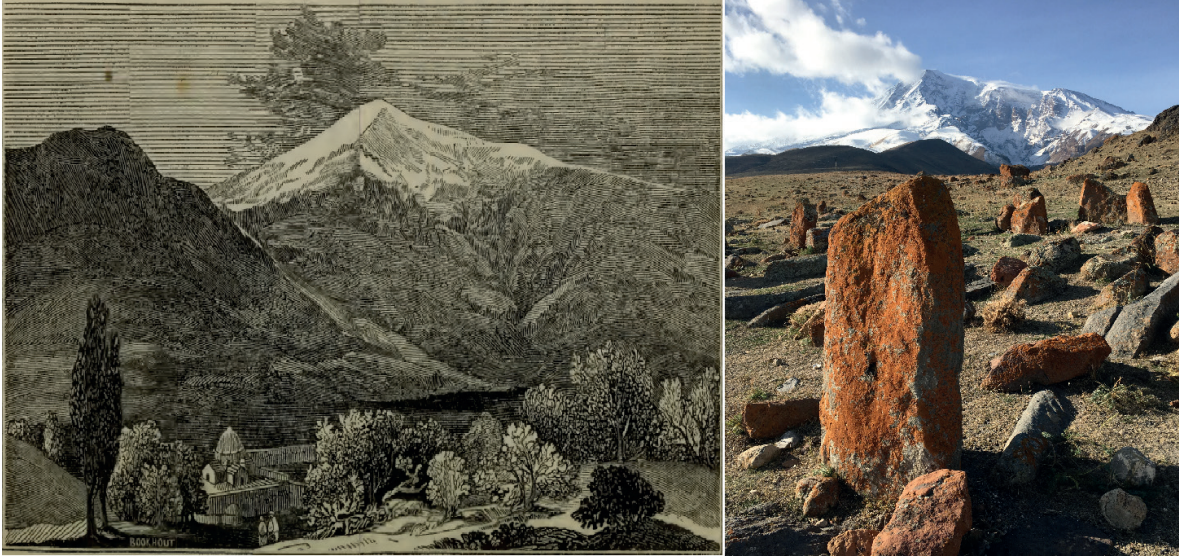

Foto 3: Sol tarafta Parrot'un resmini çizdiği Ahuri Köyü, sağ tarafta ise köyden günümüze ulaşan mezarlar görülmektedir.
Photograph 3: On the left is Ahuri village, drawn by Parrot, and on the right, tombs found in the extant village.

kalmıştır. Parrot, beraberindekilerle 20 Eylül 1829'da Ahuri Köyü'ne geri dönmüştür. Ancak, Parrot 27 Eylül 1829 tarihinde yine dağın kuzeybatısından yaptığı üçüncü zirve denemesinde ise bu defa Ağrı Dağı zirvesine tırmanmayı başarmıştır⁹.

Zirve tırmanışından sonra Ahuri Köyü'ne inen Parrot, burada bir süre kaldıktan sonra, 5 Kasım'da Küçük Ağrı Dağı'na tırmanmış, Tuzluca'daki Tuz Mağaraları başta olmak üzere ovanın güneyindeki köyleri (örneğin Taşburun Köyü) ziyaret etmiştir. Yaklaşık 5.000 km'ye yaklaşan seyahatinden sonra, Erivan üzerinden Tiflis'e, oradan da ülkesine geri dönmüştür.

3.5. Bir Keşif Yolculuğu Olarak Ağrı Dağı

Parrot, araştırma keşif gezisini başarıyla tamamladıktan sonra, Ağrı Dağı'na yönelik keşif gözlemlerini ve notlarını 1834 yılında Almanya'da *Reise zum Ararat* adlı kitapta toplamıştır. Almanca yazılan bu kitap, daha sonra William D. Cooley tarafından 1846 yılında ABD.'de *Journey to Ararat*

ismiyle İngilizce'ye çevrilmiştir. Yaklaşık 5.000 km'lik Rus destekli keşif gezisi sırasında Parrot bilimsel gözlemler yapmış, Ağrı Dağı'nın yanı sıra seyahat yolları üzerinde bulunan Tiflis ve Erivan gibi farklı coğrafi bölgelerin coğrafi koordinatlarını belirlemiş, Ağrı Dağı'nın florası, faunası ve jeomorfolojik özellikleriyle ilgili kayıtlar tutmuş, Ağrı Dağı zirvesi ve 1840 yılında meydana gelen depremlerle iz bırakmadan yok olan Ahuri Köyü'nün eski yerleşim yerinin yükseltisini ölçmüştür.

Parrot, araştırma keşif gezisi sırasında Ağrı Dağı'nın kuzeyinde kurulmuş Ahuri Köyü'yle özel olarak ilgilenmiştir¹⁰. Parrot, *Ağrı Dağı'na Yolculuk* kitabında Ahuri Köyü'nün resmini de çizmiştir. Köydeki Jacop Kilisesi gibi canlı ayrıntılara da yer veren Parrot, verdiği özel bilgilerle köyle ilgili önemli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır (Foto 3). Çünkü, 1840'ta yaşanan coğrafi felaket nedeniyle¹¹ Ağrı Dağı'ndan kopan dev toprak-kayaç kütlelerinin altında kalan köyden geriye sadece tarihsel coğrafi görünüme sahip mezarlar kalmıştır.

9 Marco Polo'nun yaz mevsiminde bile zirvesinde kar örtüsünün olması nedeniyle tırmanmanın imkansız olarak nitelendirildiği Ağrı Dağı'na (Brooks, 1896, s.28), Parrot, zirve tırmanışını 5 kişiyle gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri de din adamı olmasının yanı sıra Türkçe, Rusça ve Farsça dillerini de konuşabilen Xaçatur Abovyan'dır (Parrot, 1846, s. 126-196). Keşif yolculuğu boyunca Parrot'a rehberlik eden Abovyan, Ağrı Dağı zirvesine vardığında, buzu kırarak bir delik açıp, tahtadan yapılmış haçı Erivan'a bakacak şekilde dikmiştir.

10 Ermenice iki kelimedenden meydana gelen *Ahuri* ya da *Arghuri*, Hz. Nuh'un ilk üzüm ürettiği yere işaret ederek üzüm üretilen yer anlamına gelmektedir (Bryce, 1877:208). Köyün Ermeni kilisesine göre kuruluş tarihi 8.yüzyıla uzanmaktadır (Curtis, 1911, s. 146). Bu köy, Nuh'un ilk buraya yerleştiğine ve tufandan sonra ilk kurbanlarını burada kestiklerine inandıklarından dolayı, Ermeniler, bu bölgeye büyük bir kutsallık atfediyorlardı (Chardin:2014, s. 273).

11 2 Temmuz 1840 tarihinde Ahura Köyü'nün yok olmasına neden olan coğrafi felaketin nedeniyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden biri depremin yok ettiği Ahura Köyü'nde incelemelerde bulunan Alman bilim adamı Abich'tir. Kanıtlanabilir bir lav çıkışı tespit edemeyen Abich'e göre bölgede herhangi bir volkanik patlama yaşanmamıştır ve felaketin esas nedeni tektonik depremdir (Abich, 1858). Her ne kadar sonraki yıllarda Abich'in görüşü esas alınsa da yakın zamanda bazı araştırmacılar Ağrı Dağı'nda 1840 yılında volkanik bir patlamanın yaşanmış olabileceğini dile getirmişlerdir. Örneğin, yakın zamanda Ermenistan ve çevresindeki ülkelerde meydana gelen volkanik patlamalarıyla ilgili yapılan bir çalışmada dönemin görgü tanıklarının ifadeleri de göz önünde bulundurularak depremlerle birlikte volkanik bir patlamanın yaşandığını ileri sürülmüştür (Karakhanian ve diğerleri:2002). Arutunyan'ın yakın bir zamanda Ahura Köyü'yle ilgili yaptığı çalışmada da 1840'te yaşanan felaketin esas nedeni ultra-volkanik tipte sismik bir patlamanın yaşanmış olmasıdır (Arutunyan,2005).

Foto 4: Yenidoğan Köyü, Ağrı Dağı'nın kuzeyinde kurulmuştur.
Photograph 4: Yenidoğan Village was founded in the north of Mount Ararat.

Ahura Köyü'nün yok olmasından sonra bölgeyi ziyaret eden Batılı gezginlerden eski köyün biraz aşağısında köyün yeniden inşa edildiğini öğreniyoruz (Theilman, 1875, s. 197). Iğdır'da eski yerel isimlerin yerine Türkçe isimler verildiği 1960'lı yıllarda, Ahura'nın adı da Yenidoğan (1965) olarak değiştirilmiştir (**Foto 4**).

Parrot'un bölgeyle ilgili yaptığı keşif gezisinde Ahura Köyü dışında, Ağrı Dağı'nın kuzeydoğusunda kurulan Korkan Kalekenti ve bu kalekentin yukarısında oluşan Küp Gölü ile ilgili bilgiler de aktarmıştır. Ağrı Dağı'nın kuzeybatısından ikinci zirve tırmanışı sırasında 5 saatlik zorlu tırmanış sırasında Küp Gölü'ne ulaşan Parrot, bu gölün Tatarca Kıp-Ghiol olarak bilindiğini ve İranlıların Korhan Köyü'nün (kale-kenti) su ihtiyacını karşılamak için bir sulama sistemi oluşturduğunu (Küp Gölü'nden kar sularını toplanmasını sağlayarak) belirtmektedir. Parrot, devamında ise nedeni bilinmemekle birlikte Korhan Kalesi'nin zamanla çölleştiğini ve harabeye dönüştüğünü aktarmıştır (**Foto 5**).

Parrot, Ağrı Dağı'na Yolculuk kitabında Iğdır'ın batısında (Tuzluca) bulunan ve kullanımı yöre halkınca oldukça eskiye

giden Tuz Mağarası'ndan da bahsetmektedir. Aras Nehri'nin izleyerek Tuzluca'ya giden Parrot, yolculuk boyunca yöre halkı tarafından kutsal olarak kabul edilen leyleklerle karşılaştığını ve birkaç köyün birleşerek Aras Nehri'nden faydalanmak amacıyla su kanalları yaptıklarını ifade etmiştir.

Parrot, her ne kadar zirve tırmanışını gerçekleştirmişse de, aslında özellikle Ermeni dini gruplar tarafından bu zirve tırmanışı şüpheyle karşılanmıştır. Örneğin, 1871'de Echmiadzin'e uğrayan Thurlow Cunynghame, *Travels in the Eastern Caucasus* kitabında, özellikle Ermenistan'da dini grupların Parrot ve ondan sonra zirveye çıkan kişilerin tırmanışını katı bir şekilde reddettiklerini gözlemlemiştir. Ermeni dini gruplar tarafından benimsenen "Ağrı Dağı zirvesine kimsenin çıkmadığı inancı" sonraki yıllarda da sürmüştür¹².

Ağrı Dağı'nın Rusların elinde olması, bir yönüyle daha fazla Rus'un zirveye çıkmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, Parrot'tan sonra, 1829 ile 1900 yılları arasında 15 kişi zirveye çıkmıştır ve bunların da 8'ini Ruslar oluşturmuştur. Geri kalanların 5'i İngiliz, diğerleri ise Alman ve ABD'lidir (Lynch, 1897:172). Ağrı Dağı zirve tırmanışlarının bir kısmı tamamen

12 Aslında, Ermeni dini grupların Ağrı Dağı'na geçmişte tırmanılmadığını ve gelecekte de tırmanılmayacağı inancının izlerini 20.yüzyılın başlarında bölgeye giden William E. Curtis'in yazdıklarından da takip edebiliyoruz (Curtis, 1911).

Foto 5: Parrot, Ağrı Dağı'na Yolculuk kitabında Korhan Kalesi'nde de bahsetmiştir.
Photograph 5: Korhan Castle, also mentioned by Parrot in his book "Journey to Ararat".

bilimsel amaçlı olurken¹³, bir kısmı macera gezilerinin¹⁴ parçası şeklinde gerçekleşmiştir.

5. SONUÇ

Ağrı Dağı hakkında araştırma ve keşif gezilerine dayanan çalışmalar, 19. yüzyılın başlarından itibaren Rusların Kafkasya'nın güneyinde bir güç haline gelmesiyle başlamıştır. Ağrı Dağı ve çevresi 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'yla Rusların eline geçerken, Ruslar siyasi ve ekonomik gücünü bölgede kalıcılaştırmak amacıyla Alman doğa bilimci ve gezgin Friedrich Parrot öncülüğünde başlatılan Ağrı Dağı'na yönelik araştırma keşif gezisini doğrudan desteklemişlerdir.

Ağrı Dağı yolculuğuna 1829'un Mart ayının sonlarında Dorpat'ta başlayan Parrot, uzun ve zorlu yolculuğun sonunda 1829'da Eylül ayının hemen başında Ağrı Dağı'na gelmiştir. Belirtildiği gibi, Parrot ancak üçüncü girişiminin sonunda Ağrı Dağı'nın kuzeybatısından 27 Eylül 1829 tarihinde Ağrı Dağı zirvesine tırmanmıştır. Parrot'un bilimsel keşif gezi notları ve coğrafi gözlemlerini 1834'te topladığı kitap olan *Reise zum Ararat*, 1846'da Almanya'dan İngilizce'ye çevrilmiştir. Özellikle, Parrot'un yükselti ölçümlerinde ve coğrafi koordinat

belirlemede yüksek bir doğruluk derecesine erişmesi oldukça şaşırtıcıdır. Araştırma gezisinde ilk elden gözlem ve ölçmeyi kullanan Parrot, bu yönüyle daha önce salt tasvire dayanan seyahatnamelerden oldukça farklı bir bakış açısı yakalamıştır.

Parrot'un *Ağrı Dağı'na Yolculuk* kitabında, bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel coğrafi özelliklerinin yanı sıra Ağrı Dağı'nın florası, faunası, hidroğrafyası ve jeomorfolojik özellikleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir.

Parrot, tüm yaşamı boyunca "dağlar"ı esas çalışma alanlarından birisi olarak seçmiş, ve etkileyici bir biçimde üretken ve dönemin öncü araştırma keşifçilerinden biri olarak tanınmıştır. Araştırma gezilerini ve seyahatlerini destekleyecek kaynağa Rus Çarı'nın hizmetine girmekle kavuşan Parrot'un Ağrı Dağı'na keşif gezisi, 19. yüzyılın başlarında emperyalizm çağında Rusya'nın *coğrafyayı siyasi arzulara hizmet eder hale getirme* amacı taşıdığı bir dönemde gerçekleşmiştir.

Friedrich W. Parrot'tan sonra farklı tarihlerde birbirilerinden bağımsız olarak Ağrı Dağı'na çıkanların seyahatleriyle ilgili doğrudan tutukları kayıtların kitaplaştırılması Ağrı Dağı hakkında muazzam bir bilgi birikiminin oluşturulmasında rol oynamıştır.

13 Modern coğrafyanın temellerini atan *Alexander von Humboldt* ve *Carl Ritter*'in öğrencisi ve daha sonra Kafkasya Dağları'nın jeoloji babası olarak ünlenen *Otto Wilhelm Hermann von Abich*, 1944 ve 1845 yılları arasında birkaç defa Ağrı Dağı zirvesine çıkarak, 1840 yılında meydana gelen depremlerle yok olan Ahuri Köyü'yle ilgili kapsamlı çalışmalar gerçekleştirmiştir.

14 Amerikalı *Allen* ve *Sachtleben* 1894'te İstanbul'dan başlayıp Pekin'de son bulan uzun yolculuklarında Ağrı Dağı'na da uğramışlardır. 4 Temmuz 1894'te Ağrı Dağı zirvesine tırmanan *Allen* ve *Sachtleben*, ABD'nin bağımsızlık yıldönümü şerefine 4 el ateş ederek kutlamışlardır (*Allen* ve *Sachtleben*, 1894, s. 77).

KAYNAKLAR

- Abich, H. (1858). Der grobe Ararat. Arguri und die Sanct Jakobs schlucht. Die eruption und das erdbeben von 1840. *Geologische Grundzüge der Kaukasischen, Armenischen Und Nordpersischen Gebirge*, Geologie Der Kaukasischen Lander, St.Petersburg.
- Allen, T. G., Sachtleben, W. L. (1894). Across Asia on a bicycle. *The Devinne Press*, New York.
- Arutünyan, R.A. (2005). 2 Temmuz 1840 tarihli Ararat Volkanı'nın felaketsel patlaması. *Yer Bilimleri Dergisi*, Sayı 1, s. 27-35.
- Brooks, N. (1898), The Story of Marco Polo. New York: The Devinne Press.
- Bryce, J. (1877). Transcaucasia and Ararat. London: Machillan and Co.
- Bryce, J. (1878). On Armenia and Mount Ararat. *The Royal Geographical Society*, Sayı 22, 169-186, London.
- Chardin, J. (2014). Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran. 1671-1673. (Çev: Ayşe Meral). İstanbul: Kitapyayinevi
- Clavijo, R. G. (1859). Court of Timour at Samarcand (Çev: Clements R. Markham). The Hakluyt Society.
- Cunynghame, A. T. (1872). Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan and on the frontiers of Persia and Turkey. London.
- Curtis, W. E. (1911). Around The Black Sea (Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circassia Daghestan, The Crimea Roumania). New York: George H. Doran Company.
- Erinç, S. (1953). Doğu Anadolu Coğrafyası, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları*.
- Ertin, G. (2004), Rusya-Özellikler-Bölgeler. *Çantay Kitabevi*, İstanbul. <http://www.un.org/en/events/mountainday/> (Erişim Tarihi 08.03. 2019).
- Karakhanian, A., Djrbashian, R., Trifonov, V., Philip, H., Arakelian, S., Avagian, A. (2002). Holocene-historical volcanism and active faults as natural risk factors for Armenia and adjacent countries. *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, 113 (2002), 319-344.
- Ketin, İ. (1982). Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış. *İ.T.Ü Vakfi Yayınları*, İstanbul.
- Lynch, H.F.B. (1897). Mountain Climbing, The Ascent of Mount Ararat. Charles Scribner's Sons.
- Morier, J. (1818). Through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople. London.
- Özgüç, N. (2017). Turizm Coğrafyası, Özellikler ve Bölgeler. Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Özgüç, N., Tümertekin, E. (2017). Coğrafya, Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar. *Çantay Kitabevi*, İstanbul.
- Parmelle, M. P. (1888). Home and work by the rivers of Eden. *American Sunday-School Union*, New York.
- Parrot, W. F. (1834). Reise Zum Ararat. Berlin.
- Parrot, W. F. (1846). Journey to Ararat (Çev: W. D. Cooley). *Harper & Brothers, Publishers*, New York.
- Rosenmüller, E. F. K. (1836). The biblical deography of central Asia. (Çev: Morren Nathaniel). *Thomas Clark*, Edinburg.
- Rubruck, W. (1900). Eastern parts of the world. (Çev: William Woodville Rockhill). *The Hakluyt Society*, London.
- Sarıkaya, M. A. (2011). Türkiye'nin güncel buzulları. *Fiziki Coğrafya Araştırmaları: Sistematik ve Bölgesel*. Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, Sayı:6, 527-544, İstanbul.
- Stuart, R. (1876-1877). The ascent of mount Ararat in 1856. *Royal Geographical Society*, Sayı 21, Londra.
- Tavernier, J. B. (1678). The six voyages of John Baptifta Tavernier. London.
- Thielmann, L. B. M. (1875). Journey in the Caucasus, Persia and Turkey in Asia. (Çev: Charles Heneage). London.
- Tournefort, J. P. D. (1718). A voyage into the Levant. London.
- Tümertekin, E. (1997). Coğrafya ve bu kitap üzerine. İnsan ve Mekân. *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul.
- Wagner, M. (1856). Travel in Persia, Georgia and Koordistan with sketches of the Cossacks and the Caucasus. *Schulze and Co.* London.
- Yalçınlar, İ. (1976). Türkiye jeolojisine giriş. *İstanbul Üniversitesi Yayınları*, İstanbul.